

UTASI CSILLA

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom
Tanszék

A tanúságtevő felelőssége. Aleksandar Tišma: *Upotreba čoveka*

Összefoglaló

Aleksandar Tišma a Soá történéseiben találta meg saját témáját. Regényeiben a koncentrációs táborok tapasztalatáról nem szemtanúként, ám nem is kívülállóként tett tanúságot. Giorgio Agamben *Ami Auschwitzból maradt* című tanulmányában amellelt érvel, hogy a haláltáborokban a hagyományos etikai kategóriák felfüggesztődtek. A koncentrációs táborok létállapotában, melyet Primo Levi „szürke zónának” nevez, megszűnt a felelősség. A haláltáborok felelőtlenségének oka nem a jó és a rossz kategóriáján való felülemelkedés volt, mint Nietzsche-nél, a felelőtlenség annak a helyzetnek volt a következménye, amelyben a jó és a rossz közötti határ egészen összemosódott. A tanúságot tevő az áldozatok helyett beszél, ám vallomása nélkülözi az értelmet, mindig egy hiányra utal, hiszen az odaveszetteknek nincs átadható történetük vagy tanításuk. A dolgozat szerzője szerint Tišma *Upotreba čoveka* című regényének szaggatott narratívuma a múlt század harmincas és negyvenes éveinek vajdasági társadalmát „szürke zóná”-nak látatja, melyben a tapasztalat nem artikulálódhat, hanem közvetlenül a testbe és a szexusba íródik bele.

Kulcsszavak: Aleksandar Tišma, Soá, felelősség, tanúság, fragmentált narráció, identitás, test.

A fiatal Tišma

Aleksandar Tišma két évvel halála előtt, 2001-ben jelentette meg naplóját¹. A közel hat évtizeden át vezetett, 1128 oldalt kitevő feljegyzésáradatművének

---

¹ Tišma a *Napló* előszavában elmondja, 1991-ben egészében közreadott korai feljegyzéseit változtatások nélkül jelenteti meg a kötetben, későbbi naplójából azonban kihagyja azokat a

legfontosabb kommentárja. Marko Čudić találó jellemzése szerint „egyfajta brutális intim lecsupaszítás, a végsőkig vitt egzisztenciális félelemtár és elmélyült műhelynapló” (Čudić 2018: 52).

A tizennyolc éves, érettségire készülő fiú első, 1942. július 29-én kelt bejegyzésében világosan kirajzolódik az önmeghatározás szándéka. Elmondja, hogy 1941 őszén fordulat állt be az életében, „a válságok ideje” véget ért. A következő szavakkal jellemzi önmagát:

eltűnt kamasz nihilizmusom, a gondolatok és eszmék ama rendetlensége. (...) Különösen, szinte természetellenesen tárgyilagos lettem. (...) S most, íme, itt állok fiatalon, egészségesen és kiegyensúlyozottan. Olyan hajónak látom magam, amely a ködön áttörve végre nyitott látóhatárt tud maga előtt, és azon tétovázik, melyik irányban induljon el. (Tišma 2001: 9, ford. U. Cs.)

A leküzdött krízisről semmi közelebbit nem árul el, nem jegyzi föl például azt a körülményt sem, hogy az újvidéki szerb tannyelvű gimnáziumból a Magyarországról odahelyezett igazgató kicsapatta őt (a szünetben a mellékhelyiségben cigarettázott), ezért magántanulóként készül az érettségire. Válságát a politikai változásokkal, Belgrád 1941-es bombázásával, a Jugoszláv Királyság kapitulációjával, Bácska Magyarországhoz való visszacsatolásával, az 1942-es újvidéki razziával sem hozza összefüggésbe. A naplóiró belső, szellemi-lelki alakulását szemmel láthatóan öntörvényűnek érzi.

A zavar, amelyet maga mögött tud, nem a gyerekkor és a pubertás határán bekövetkezett irányvesztés lehetett, hanem tehernek érzett hármass, szerb–magyar–zsidó identitásából következhetett. Szülei még a Monarchiában nőttek fel, édesanyja, a horgosi származású Müller Olga olyan asszimilált zsidó kereskedőcsaládból származott, amelynek tagjai izraelita vallású magyaroknak

---

részleteket, amelyek feleségét és rokonait sértenék. A *Napló* hiánytalan kéziratát a Matica Srpska kéziratgyűjteményében helyezte el, s a maga és a felesége halála utáni huszonöt évre zárta (Tišma 2011: 6).

tartották magukat. Apja, a szerb nemzetiségű Gavro Tišma a horvátországi Likában, Gospić környékén született egy kis faluban, korán félárva lett, előbb a szerémségi Karlócára, az ortodox papneveldebe került, majd a papi szemináriumban folytatott tanulmányait félbeszakítva segédként dolgozott Szegeden, egy zsidó származású kereskedő üzletében. Müller Olga a házasságkötésükkor áttért az ortodox hitre (Tišma 2012: 18–26). 1924-ben, a trianoni döntés nyomán határtelepüléssé lett Horgoson született fiukat ortodox templomban keresztelték meg. A család később Újvidékre költözött, Gavro Tišma itt déligyümölcs-nagykereskedést tartott fenn. Mind az apát, mind az anyát a vallási szertartások betartásának tekintetében közömbösség jellemezte, ami nem volt szokatlan a korabeli, több nemzetiségű Újvidéken (Tišma 2012: 27). Tišma gyerekkorában megtanult magyarul.

1992-es önéletrírásában (Tišma 2012) azt állítja, feltehetőleg azért lett író, mert a művészetnek a szépség és a világosság elve szerint megalkotott világát – ellentétben valóságos identitásával – uralni tudta. Amint elmondja, gyerekkorában úgy érezte, a tény, hogy nem egészen szerb, gyengévé teszi és megalázza őt. Miközben szerb nemzetiségű társai nem voltak tudatában annak, hogy a többségi nemzethez tartozás, az ösztönös beidegződések, az örökölt vélemények mennyire megkönnyítik a másokkal való érintkezésüket, magabiztosságuk Tišmát a saját bizonytalanságában erősítette meg (Tišma 2012: 28).

A *Napló* tanúsága szerint az írás nem oldotta meg, hanem csak egy másik síkba vetítette ki és így fönntartotta az önazonosság belső feszültségét. A *Napló* fiatal írójának feljegyzéseiből kiderül, egy nagyon határozottan végigvitt életvitelre szánta el magát. Az életmód lényege, hogy két olyan hajlamot ápol magában, amelyek segítségével elfeledkezhet önmagáról. Az önfeledtség egyik lehetősége az írás, a másik a szexualitás. A tizennyolc éves fiú meglepően kiforrottan szól hozzá irodalmi kérdésekhez, noha természetesen jó néhány meghatározó olvasmány később kerül majd a kezébe. A nyilvánosházak, a külvárosi kocsmák látogatásától a „szerelmi betegség”, a folyton kiújuló gonorrhoea sem tántorítja el. *Napló*jában később többször is önazonossága feszültségével magyarázza a rá

jellemző, nem csupán a prostituáltakhoz fűződő promiszkuitást. 1972. szeptember 19-én kelt bejegyzésében gyerekkorát – valószínűleg nemzeti hibriditására, viszonylagos, lebegő helyzetére is utalva – nemlétnek nevezi, amelyből a nők és az írás segítségével próbált szabadulni (Tišma 2001: 562). Két évvel később pedig az alábbi, kegyetlen láttelepet fogalmazza meg: „Belső pusztaságom alapja az, hogy képtelen vagyok szeretni. Azokkal az érintkezésekkel próbálom meg legyőzni a pusztaságot, melyekre egyedül képes vagyok – a nőkkel való érintkezésekkel. Ám minthogy ezekben az érintkezésekben nincs szerelem, és nem is születik belőlük szerelem, utánuk újra pusztaság keletkezik, mely újabb érintkezésekre hív. Ez a kör mánia, a mánia minden nyugtalanságával és elégedetlenségével. Ám amikor a tavasszal, betegségem következtében, kitortem belőle, nem a megszabadulást pillantottam meg, hanem a reménytelenség és a halál szakadékát” (Tišma, 2011: 587, ford. U. Cs.)

Önéletírásában identitása két pólusaként szerbségét és a zsidóságát jelöli meg. Naplója szerb nyelvű, amikor belekezd, már eldőlt, hogy az önkifejezés és az irodalomról való gondolkodás nyelve a számára a szerb lesz.

Önéletrajza alapján úgy tűnik, a közvetlen környezetéből, az iskola és a barátai felől érkező impulzusok 1941-ben erősödtek fel annyira, hogy eldönti, szerb író lesz. Az 1941. március 27-én, a Jugoszláv Királyságnak a tengelyhatalmakhoz való csatlakozását követő katonai puccs melletti szimpátiatüntetést még közönyösen figyelte (Tišma 2012: 29), pedig, a többi szónokhoz hasonlóan, gimnáziumi igazgatója is azt kiáltozta a városháza erkélyéről, hogy inkább a háború, mint a tengelyhatalmakhoz való csatlakozás (Bolje rat nego pakt!). Bácska Magyarországhoz való visszakerülése után „részleges szerbségéhez való szolidaritásból” iratkozott be az újvidéki szerb tannyelvű gimnáziumba (Tišma 2012: 37). Az újvidéki razzia utolsó napján anyai nagyanyja, Müller Teréz már a Duna jegébe vágott lék felé vezető sorban állt, amikor megérkezett a vérengzést leállító parancs. Tišma a razzia után felismeri: „hogy itt élet-halál-harc folyik, az egyik félnek el kell pusztulnia ahhoz, hogy a másik fennmaradjon” (Tišma 2012: 38, ford. U. Cs.). A magyar kultúrát régiesnek és zártnak látta, meg volt róla

győződve, hogy a harcból a kevésbé régiesnek, nyitottabbnak látott délszláv kultúra fog győztesként kikerülni.

1942-ben, az érettségi után Budapesten beiratkozik az egyetemre. Tudatosan készül írói hivatására, francia olvasmányai mellett magyarul is sokat olvas. Ennek ellenére szellemi magányban és aszkézisben él itt, nem adja át magát a kulturális közeg alakító hatásának (nem ismerkedik meg például azokkal a magyar írókkal, akik számára a fasizmus hozzá hasonlóan az egzisztenciájukat veszélyeztető fenyegetés volt), ösztönösen elzárkózik mindentől, ami őt délszláv írói identitásában megingathatná. 1961-es útirajzában, *Közép-Európa délköreiből* azt állítja, a magyar főváros számára a vágyott és akkor még ismeretlen, elérhetetlen Nyugat-Európának pusztán az előképe volt: „Pest a kaland volt a számomra, háborús forgatagával, amíg engem, a betolakodót és szökevényt valószerűtlen fényével és sötétségével elrejtett, reményként és kiútként egy még élőbb, még tömegesebb, még romlottabb forgatagot vetítve elő, melyben nem csupán identitásunktól, hanem az identitásunkra való rá gondolástól is megszabadulunk. Engem, a zöldfülűt alakított, ám az elégedetlennek a messzeségbe vezető utat mutatta meg. E messzeség szükségszerűen a város kivetülése volt, ám nem ő maga” (Tišma 2015: 107, ford. U. Cs.).

Tišmát 1944 tavaszán munkaszolgálatra hívták be, a vészkorszakból három hónapot egy erdélyi munkatáborban töltött, lövészárkok ásásával. A háború végén Újvidékre tért vissza. Háború utáni naplójeljegyzései az új, számára idegen szocialista rendben való helykereséséről, írói kísérleteiről szólnak. Első művei, melyek nem a szerb epika hagyományát követték, éles elutasításban részesültek, arra készítette Tišmát, hogy még évtizedekig kételkedjék szerb nyelvtudásában és a stílusára jellemző nyelvhasználat jogosultságában (Čudić 2018: 55).

A tanúságtevő felelőssége. A *Blahm könyve*

Philippe Lejeune úgy látja, az autobiográfiát létrehozó önéletrajzi szerződés érvénye az önéletrajz írójának fiktív műveire leírásában a szerző személyes élményeit fedezi fel (Lejeune 2003: 42–44). Tišma önéletrajzának segítségével

regényei bizonyos jeleneteinek autobiografikus eredetét azonosítani lehet, naplójából kiindulva pedig az „önéletrajzi tér” rejtettebb megnyilvánulásai is feltárhatók. Vladimir Gvozden megfigyeli, hogy Tišma prózája egy hasadás, egy törés köré szerveződik: Tišma számára az irodalom a világ megértésének emelkedett formája, ám Tišma az irodalomra egyúttal a világban közvetlenül megtapasztalható szenvedés és ínség kifejezésének feladatát is rábízta (Gvozden 2005: 83–84). Tišma nem úgy ír, mint a holokauszt áldozatai vagy tanúi, hanem mint olyasvalaki, aki a holokauszt hatását, mások tanúságait és traumáit újraalkotja. Elbeszélése nem a traumát személyesen átélők beszédének jegyeit mutatja, hanem inkább azt, amit a holokauszt elbeszélése egy érdeklődő hallgatóban kelt (Gvozden 2011: 6–7). A lejeune-i értelemben vett „önéletrajzi tér” megléte Tišma műveiben azonban arra világít rá, hogy prózájában a „holokauszt-effektus”-t létrehozó elbeszéléstechnika, az erőszak történéseinek tárgyilagos bemutatása, a hősök érzékelésének, reakcióinak belső nézőpontú ábrázolása nem független a fasizmusról és táborokról tanúságot tevő szerző személyes felelősségének kérdésétől.

Tišmában a múlt század hatvanas éveitől kezdődően kezdett formálódni az az elemi erejű felismerés, hogy bár a Soát személyesen nem élte meg, ahhoz mégis elháríthatatlan módon köze van. Említett útirajzában, a *Közép-Európa délköreib*en nagyon visszafogottan, szinte érintőlegesen említi a haláltáborok létét. Lengyelországban és Bécsben a koncentrációs táborok három túlélőjével találkozott. *Naplója* szerint azzal a zsidó származású lengyel kisfiúval azonosult, akit egy fénykép úgy örökít meg, hogy a varsói gettóban hitleri köszöntésre lendíti a karját (Tišma 2001, 596: 1009). Regényeinek a táborokat megjárt szereplői életben maradásukat „közreműködésüknek” köszönhetik. A „közreműködő” alakjával való azonosulásnak Tišma esetében két síkja van. Attól fogva, hogy zsidó identitásával azonosult, az a magatartás, amellyel sikerült elkerülnie a Soát, etikai értelemben kiegyenlítődött a túlélő magatartásával. A túlélővel való azonosulásnak azonban egyúttal prózapoétikai oka is van, Tišma tudta, hogy a fasizmust és a Soát kizárólag a szemtanú nézőszögéből írhatja le.

Giorgio Agamben 1981-ben publikált, *Ami Auschwitzból maradt* című könyvében a táborokról való tanúskodás és az átéltek nyelvi megjelenítésének kérdését veti fel. Abból indul ki, hogy a tanúskodás mindig az etika területéről a jog területére való átlépéssel jár együtt, hiszen az etikai, a politikai és a vallásos felelősség is csupán a jogi felelősség segítségével fejezhető ki. A haláltáborról vallomást tevő nem lehet büntelen, hiszen tanúskodása „etikai értelemben – egy minden felvállalhatónál nagyobb felelősséggel” (Agamben 2019: 16) való szembenézést jelent. A vallomást tevőre nehezedő felelősség a koncentrációs táborok léthelyzetéből, a Primo Levi által „szürke zónának” nevezett állapotból ered, amelyben „a jó és a rossz, és velük a tradicionális etika minden eleme, eljut az összeolvadás pontjára” (Agamben 2019: 16). A haláltábor, a felelősség hiányának szférája nietzschei értelemben nem *túl* van a jón és rosszon, hanem *innen* (Agamben 2019: 17).

A táborok valódi tanúja az lehetne, aki odaveszett. A tanúságot tevőnek a fizikailag teljesen kimerült, apátiába esett, a légerek zsargonjában muzulmánoknak nevezett táborlakók érzékelését, tapasztalatát kellene kifejeznie, ez a tapasztalata azonban kifejezhetetlen. A túlélő a valódi tanúk, az áldozatok helyett beszél, a már nem-embert, a muzulmánt juttatja szóhoz, ám a valaki helyett való beszéd ebben az esetben nélkülöz minden értelmet: mindig egy hiányra utal, hiszen az odaveszetteknek nincs átadható történetük vagy tanításuk. Ennélfogva a tanúságtételben részt vevő mindkét szubjektum: „a néma beszélő, a nem-ember és az ember egyaránt belép abba a megkülönböztetés nélküli zónába, melyben már nem lehet kijelölni az alany pozícióját” (Agamben 2019: 106–107).

A „minden felvállalhatónál nagyobb felelősség”-et Tišma a Soá történéseinek szentelt öt regénye közül az elsőben, az 1972-ben megjelent *Blahm* könyvében az újvidéki razzia összefüggésében mutatja meg. Danilo Kiš *Fövenyóra* című regénye, amely a razzia utáni időszakban, részben újvidéki színtereken játszódik, szintén 1972-ben látott napvilágot.

A regény főhőse, Miroslav Blahm, apai oldalról közép-európai, anyai oldalról pedig balkáni zsidó családból származik, a múlt század negyvenes éveiben végzős

gimnazista. Az újvidéki razziától és a deportálásától úgy menekül meg, hogy feleségül veszi szerb nemzetiségű szerelmét, Janját, és áttér az ortodox hitre. Blahmot Janjához és a lány egyszerű családjához a nyelvbe, a szokásokba való begyökerezettségük vonzotta, amelyet idegen minták és hatások nem ingattak meg, azt a módot csodálta bennük, ahogyan nem akarattal, hanem ösztönösen, magától értetődően ellenállnak minden másságnak (Tišma 2011: 128).

Blahm a razzia idején már nem lakik otthon. Amikor a letartóztatások hulláma eléri a Merkúr-palotát, ahol él, a magyar hatóságokkal együttműködő újságíró és lapszerkesztő, Predrag Popadić menti meg őt, akit Blahm Janja szeretőjének hisz.

A regény utolsó fejezetében az újvidéki zsinagógában, abban az épületben, amely az 1944-es deportáció idején gyűjtőpontként szolgált, Blahmhoz a hangverseny szünetében ingatlanügynök ismerőse, Funkenstein csatlakozik, aki feltűnő, divatjamúlt öltönyében úgy mozog a templomban, mint aki otthon van. Blahm beszélgetés közben felteszi a kérdést, hogyan élte túl a háborút. Funkenstein válaszából kibontakozik, hogy egész családját, mind a tizenhetüket Bergen-Belsenbe deportálták. Funkensteinnek az volt a szerencséje, hogy Kerbler, a zenekedvelő táborparancsnok az első appelen megkérdezte, ki játszik hangszeren. Funkenstein hegedülni tudott, neki és zenésztársainak az volt a feladatuk, hogy a halálraítélteket a vesztőhelyre szállító, foglyok húzta saroglyát zeneszóval kísérik. Blahm, amikor a szünet végén újra magára marad, azzal szembesül, nem tudja Funkenstein imént elbeszélt történetének minden részletét felidézni, a helyszínt nem látja maga előtt, hiszen sohasem járt ott. Felidéződik benne gyerekkori élménye, amikor nagyanyja magával vitte a zsinagógába. Már akkor elidegenítően hatott rá a rabbi és a hívek imájának szenvedélye és odaadása, mert megérezte, az ősiség az idegen környezetben nem maradhat fenn, pusztulásra, gyűlöletre és megsemmisülésre van ítélve. Majd azt gondolja, apjának a zsinagógával szemben a kávéházakat előnyben részesítő „kozmpolitizmus” ugyanolyan túlzás volt, mint a régi hagyományok ápolása az idegen közegben, s ugyanúgy halálra volt ítélve (Tišma 2011: 227).

Blahm a razzia előtti hetekben szégyent érezve bolyongott Újvidék utcáin, és a halált hívta. A zsinagógában az önvád paroxizmusával azt állítja, rokonait ő ölte meg (Tišma, 2011: 227).

A szégyen meghaladására a regény utolsó bekezdéseiben a főhős elképzeli azt a majdani háborút, pogromot, amelyben elpusztult hozzátartozóihoz hasonlóan ő is engedelmesen a hurokba hajtja majd a fejét, vagy odaáll majd a puskacsövek elé. Blahm azonban látomásával nem múltbeli „bűnét” szeretné jóvátenni, hanem az áldozatok tisztánlátásával azonosul. Az erőszaknak abba a fokozhatatlan pillanatába képzei magát bele, amelyben az áldozat megbizonyosodik halála elkerülhetetlenségéről, és ezzel egyidejűleg az őt hatalmában tartó, vele szemben álló embert gyilkosaként ismeri fel. Az áldozatok igazságát Blahm belső nézőpontja hitelesíti.

A tanúskodás személytelensége. Az ember ára

Tišma következő regénye, az 1976-ban megjelent, magyarra *Az ember ára* címen fordított *Upotreba čoveka* a felelősség kérdésétől látszólag messzebbre kerül, mint a *Blahm könyve*. Tišma naplójába 1974. március 25-én feljegyezte, ez az első olyan könyve, amelyben nem önmagát ábrázolja (Tišma 2001: 582). Ezt az állítást tovább árnyalja az 1974. június 29-i bejegyzés. Ebben Tišma leszögezi, *Az ember árát* azért tartja első epikai művének: „mert benne első ízben nem magamat írom le, hanem önmagam elemeit más alakokba építem bele. Ezt már, a főhőst kivéve, a *Blahm könyvében* is megtettem. Ám itt egyetlen hőssel sem azonosulok.” (Tišma 2001: 585, ford. U. Cs.).

Az *Upotreba čoveka* Újvidéken játszódik. A gimnázium felső osztályaiba járó három főhős németül tanul. A Celjéből származó, német anyanyelvű Kisasszony, Anna Dertvenšek, akihez nyelvtanulás céljából magánórákra járnak, belehal epeműtétje szövegményeibe. Titkos naplóját Vera Kronerre bízta, s a lányt arra kéri, égesse el. Vera a füzetet fölteszi a polcra, iskoláskönyvei közé, ám előtte a naplófüzetbe bejegyezi a Kisasszony halálának dátumát. Egykori tanulótársa, Sredoje Lazukić e bejegyzés alapján azonosítja a füzetet a Kisasszony

naplójaként, amikor 1945-ben, a város felszabadulását követően Vera feldúlt szülői házában iskoláskönyvek között megtalálja a naplót, és magához veszi.

A regény a harmincas és a negyvenes évek egész vajdasági társadalmát olyan „szürke zóná”-nak látta, amelyben a tapasztalat nem képes artikulálódni, hanem közvetlenül a testbe és a szexusba íródik bele. Sredoje apja, Nemanja Lazukić, a Szerbiából származó, a Vajdaságban élő nemzeti kisebbségekre mélységes megvetéssel és gyanakvással tekintő ügyvéd azért járhatja németórákra a fiát, mert szerinte a németéggel szemben a trójai faló taktikáját kell alkalmazni.

Vera apja, a Bécsben tanult Robert Kroner kereskedő, lotyóvá lett egykorú cselédlányukat, Rézit vette feleségül, azt szeretné, hogy gyerekei a helyi sváb nyelvjárás és a jiddis helyett az irodalmi németet tanulják meg. A lányát, Verát a szokásoknak és hiteknek a házukban uralkodó szégyenletes összevisszasága irtózáttal tölti el, ezért védekezésül falat emel maga köré. A fal csupán akkor omlik le körülötte, amikor a táncórán a szabályos, személytelen tánclépések alapján mindenki mással azonosnak tudja magát.

Sredoje különös, kegyetlen élvezetvágyat fejleszt ki magában. Az a meggyőződése, hogy a nőket le kell igazni, meg kell törni, le kell róluk tépni a tartózkodás álarcát. A tánciskolai gyakorlatokat képmutatásnak érzi. A vállára ereszkedő könnyű lánykezek kihívják őt, aki tapasztalatból már tudja, az érintés mennyire közeli és mély lehet. Amikor Verával táncol, mindketten úgy érzik, különös harmóniában kapcsolódik össze a testük. Sredoje nem érzékeli, hogy Vera számára a tánc az általánosság, a jelleg nélküliség menedéke.

A regény egyik fejezetében a „személytelen, ám nem mindentudó narrátor” (Gvozden 2011: 7) az Auschwitzból Újvidékre visszatérő, teljesen magára maradt Vera Kroner érzékelését, reakcióit, környezetét, a mindennapi életbe való visszatérésének kudarcát beszéli el, azt, ahogy munkahelyének elvesztése után érthetetlenül, ugyanakkor magától értetődő közönnyel ajándékokért vagy pénzért odaadja magát idegen férfiakkal. A regényben Vera egyes szám első személyű beszámolója is olvasható a táborról, arról is, hogy a felügyelő, Handke hogyan választotta őt ki a bordély számára, amikor egyszer a foglyok testi állapotát mérték

föl úgy, hogy meztelenül egy keskeny pallón kellett végigfutniuk, hogyan tették meddővé.

Vera és Sredoje a háború után, a harmincas éveik elején találkoznak újra. Vera elmeséli neki azt, amit a táborban átélt. A testi kapcsolat közöttük kezdetben a szexualitást nem magába foglaló gyengédségre korlátozódik. Végigolvassák és megvitatják a Kisasszony naplóját, ezt az érzelmes, lelki fájdalomról beszámoló szöveget, melyben több férfi is fölbukkan, akikkel a Kisasszony többnyire nem lépett testi kapcsolatba. Amikor Sredoje megkérdőjelezi a Kisasszony fájdalmát, Vera kifejti, egyik szenvedés nem kisebb a másiknál, minden azon múlik, meg van-e békélve az ember. Sredoje következő kérdésére, hogy a Kisasszony fájdalmánál nem nagyobb-e annak a szenvedése, akit kényszerítenek a szerelemre, Vera zokogni kezd, a túlélő büntudatával azt válaszolja, éppen arról volt szó, hogy a táborban „belenyugodott” abba, ami vele történt. Az őt karjaiba vevő Sredoje a vigasztalás ölelését érzi ölelésbe váltja át: „most, amikor megszokott arca szertefoszlott előtte, képzeletében fölmagasodik előtte a lánynak egy másik arca, s a mögött egy másik test, bizalmatlan ruganyosságában, átszellemülten, az a test, amely után kisfiúsan vágyakozott, s amely most, miközben magához vonja, íme, meztelenül és ártatlanul, fogolyként szalad vele szemben a hosszú, üres téren keresztül, a pallón át, amely olyan keskeny, mint amilyen keskeny a halál és az élet közötti határ.” (Tišma 2010: 326, ford. U. Cs.). Amikor a gyönyör legmagasabb fokát csiholják ki testükből, rájönnek, kapcsolatuk jövőjében semmi más nem lehet jelen, mint lassan elnehezedő, öregedő testük. Sredoje felajánlja, égessék el a Kisasszony naplóját. A regény a napló égésének leírásával zárul.

A történetet a méltán Tišma prózairásának javához tartozó tematikus leírások, listák szakítják meg. A narrátor ezekben bizonyos elemeket előrevetít, más elemekhez visszatér, kinagyítva őket. A listák nem a történet ok-okozati összefüggéseit vagy időrendjének logikáját törlik meg.

Agamben, Levi nyomán, kiemeli, „a muzulmán nem látott és nem tudott semmit, hacsak nem a látás és tudás lehetetlenségét” (Agamben 2019: 47). Tišma regényében a történetbe ékelődő listák egyik legfontosabb jellemzője az, hogy

bennük látványok kerülnek hangsúlyos szerepbe. Az elsőben az elbeszélő – ekkor még a történet kezdetén járunk, a narrátor állításainak többsége ezért anticipáció – azoknak a helyszíneknek emberektől üres rajzát adja, ahol a hősei hosszabb-rövidebb ideig éltek. A szereplők életterének megjelenítéséből hiányzik az időre való bármilyen utalás. A leírásokban a szobabelsők úgy üresek, hogy nem tudjuk, lakójuk egy pillanatra hagyta-e el őket, vagy éppen elhurcolták. Az elbeszélő az auschwitz-i tábor épületeit madártávlatból mutatja be, közülük baljóslatúan kiemelkedik a bordélyház fehérre meszelt épülete. A második lista a szereplők testének, bőrének, szőrzetének, szemszínének, hajának, fiziológiai adottságainak, például a betegségekre való hajlamaiknak kimerevített sora. A harmadik felsorolás a szereplők halálát írja le, a negyedik az elválások jeleneit helyezi egymás mellé. A halálnemek sorozata Vera Kroner apai nagyanyjával kezdődik, aki életét az auschwitz-i gázkamrában végzi, és a harmadik főhős, a szélsőséges testi megcsonkítást elszenvető Milinko Božić utolsó pillanatainak leírásával zárul. Partizánnak állt ő is, a visszavonuló német csapatok, mert a németektől zsákmányolt zubbony volt rajta, németnek hitték, és amikor megsebesült, magukkal hurcolták. Sebesülése következtében végtagjait és látását elvesztette, dobhártya és hangszálak nélkül maradt.

Az elbeszélő mindössze láttatni akar. Még fokozottabban így van ez abban a talányos, sűrítettségében ragyogó és felkavaró betétszövegben, amelyben Tišma egy újvidéki pillanatképet, az utcán járó-keelő emberek mozdulatait örökíti meg. Ebben a városképben nem a hiány tűnik fel, hanem a jelentésnek valamilyen különös, rejtélyes teljessége.

Míg a *Blahm* könyvének főhőse megmarad a személyes tanúskodásnál, az *ember árának* szövegformálása mintha a tanúságtételnek azt a formáját közelítené meg, melyet Agamben teljes deszobjektívációként írt le.

Bibliográfia

Kiadások

- Tišma, Aleksandar 2001. *Dnevnik 1942–2001*. Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Tišma, Aleksandar 2010. *Upotreba čoveka*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Tišma, Aleksandar 2011. *Knjiga o Blamu*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Tišma, Aleksandar 2012. *Sečaj se večkrat na Vali*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Tišma, Aleksandar 2015. *Meridijani Srednje Evrope*. In: Aleksandar Tišma. *Drugde. putopisi*. Novi Sad: Akademska knjiga. 57–107.

Felhasznált szakirodalom

- Agamben, Giorgio 2019. *Ami Auschwitzból maradt. (Az archívum és a tanú). Homo Sacer III*. Ford. Darida Veronika. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Čudić, Marko 2018. Aleksandar Tišma fragmentumai a magyar irodalomról. *Alföld*, 9, 52–66.
- Gvozden, Vladimir 2005. Aleksandar Tišma és a Holocaust-effektus. Ford. Orcsik Roland. *Tiszatáj* 1, 82–97.
- Gvozden, Vladimir 2011. Mukotrpnno oživljavanje istine. In: Aleksandar Tišma. *Knjiga o Blamu*. 5–19.
- Lejeune, Philip 2003. Az önéletírói paktum. In: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Z. Varga Zoltán. Budapest: L'Harmattan. 17–46.

Die Verantwortung des Zeugen. Aleksandar Tišma: *Upotreba čoveka*

Csilla Utasi, Universität in Novi Sad, Philosophische Fakultät, Abteilung für ungarische Sprache and Literatur

Abstrakt

Aleksandar Tišma hat sein Thema in den Ereignissen der Schoah gefunden. In seinen Romanen bekundet er die Erfahrung des KZs weder aus der Sicht eines Augenzeugen, noch aus der Perspektive eines Außenseiters. Giorgio Agamben argumentiert in seiner Studie *Was von Auschwitz bleibt*, dass in den Vernichtungslagern die Kategorien der konventionellen Ethik außer Kraft gesetzt worden waren. In der von Primo Levi als "graue Zone" bezeichneten Existenzsituation der Konzentrationslager gab es keine Verantwortung mehr. Die Verantwortungslosigkeit der Todeslager war aber nicht, wie bei Nietzsche, durch die Überwindung der Kategorien des Guten und Bösen verursacht, sondern sie folgt vielmehr aus einer Situation heraus, in welcher sich die Grenzen zwischen dem Guten und dem Bösen völlig verwischt haben. Wer über die KZ bekundet, äußert sich im Namen der Opfer: sein Zeugnis bleibt aber sinnlos, es bezieht sich immer auf eine Leere, da die Ermordeten über keine vermittelbare Geschichte oder Lehre verfügen. Nach der Autorin dieses Beitrags stellt die fragmentierte Narration in Tišmas Roman *Upotreba čoveka* die gesamte Gesellschaft der dreißiger und vierziger Jahre des zwanzigsten Jahrhunderts in der Woiwodina als eine "graue Zone" dar, in welcher die Erfahrung nicht artikuliert werden kann, sondern in der sie direkt in das Körperliche und Sexuelle hineingeschrieben wird.

Schlüsselwörter: Aleksandar Tišma, Schoah, Verantwortung, Zeugnis, fragmentierte Narration, Identität, Körper.

Odgovornost svedoka. Aleksandar Tišma: *Upotreba čoveka*

Čila Utaši, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za hungarologiju

Sažetak

Aleksandar Tišma je svoj predmet pronašao u događaju Šoe. Iskustvo koncentracionih logora on u svojim romanima nije posvedočio iz ugla očevica, ali nije zauzeo ni stav spoljašnjeg posmatrača. Đorđo Agamben u svojoj studiji *Ono što ostaje od Aušvica* utvrđuje da su kategorije tradicionalne etike u logorima za istrebljenje bile ukinute. U egzistencijalnom stanju koncentracionih logora, koje Primo Levi naziva „sivom zonom” nije bilo odgovornosti. Bezodgovornost koncentracionih logora nije prouzrokovana prevazilaženjem kategorija dobra i zla, kao kod Ničea, već je nastala potpunim međusobnim prožimanjem dobra i zla. Onaj koji svedoči o logorima govori u ime žrtava, njegovo svedočanstvo je, međutim, lišeno svakog smisla, ono upućuje na jednu prazninu iz razloga što pogubljeni nemaju priču ili poruku koja bi se mogla proslediti drugima. Prema autoru rada, fragmentirani narativ Tišminog romana *Upotreba čoveka* vojvođansko društvo tridesetih i četrdesetih godina prošlog veka prikazuje kao „sivu zonu” u kojoj se, zbog nemogućnosti artikulisanja, iskustvo direktno upisuje u telesno i puteno.

Ključne reči: Aleksandar Tišma, šoa, odgovornost, svedočenje, fragmentirana naracija, telo.